

DELFLIA BATAVORUM

historisch jaarboek

voor Delft

1999

Inhoud

Ten geleide	4
Historische Vereniging Delfia Batavorum	5
Jaarverslag over 1999	7
<i>A.J.H. Rozemond</i> Kroniek over 1999	13
<i>J.W.L.Hilkhuijsen</i> Adolf le Comte (1850-1921): Bevlogen docent en kunstenaar	27
<i>L.J. Meilink-Hoedemaker</i> Tijd voor Delft	47
<i>Daniëlle H.A.C. Lokin</i> Lucretia en Cleopatra	55
<i>T.O. van Staveren</i> Beelden van beelden	58
<i>Huub Wijfjes</i> "Opvoeding tot uitstekende katholieke mannen": Oprichting en eerste jaren van het Sint Stanislas College	69
<i>Petra Notenboom</i> Emma Kirchner: Fotografe en feministe?	93
Delfiana	107
<i>H. Verbagen</i> Archeologische en bouwhistorische hoogtepunten van 1999	117
<i>P.C.J. van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 1999	123
<i>J.A. Meter</i> Publicaties over Delft of door Delftenaren 1999	129
Het gemeentebestuur van Delft, 1-1-2000	145
De Delftse bevolking	146
Over de auteurs	147
Naamregister	150

Tijd voor Delft

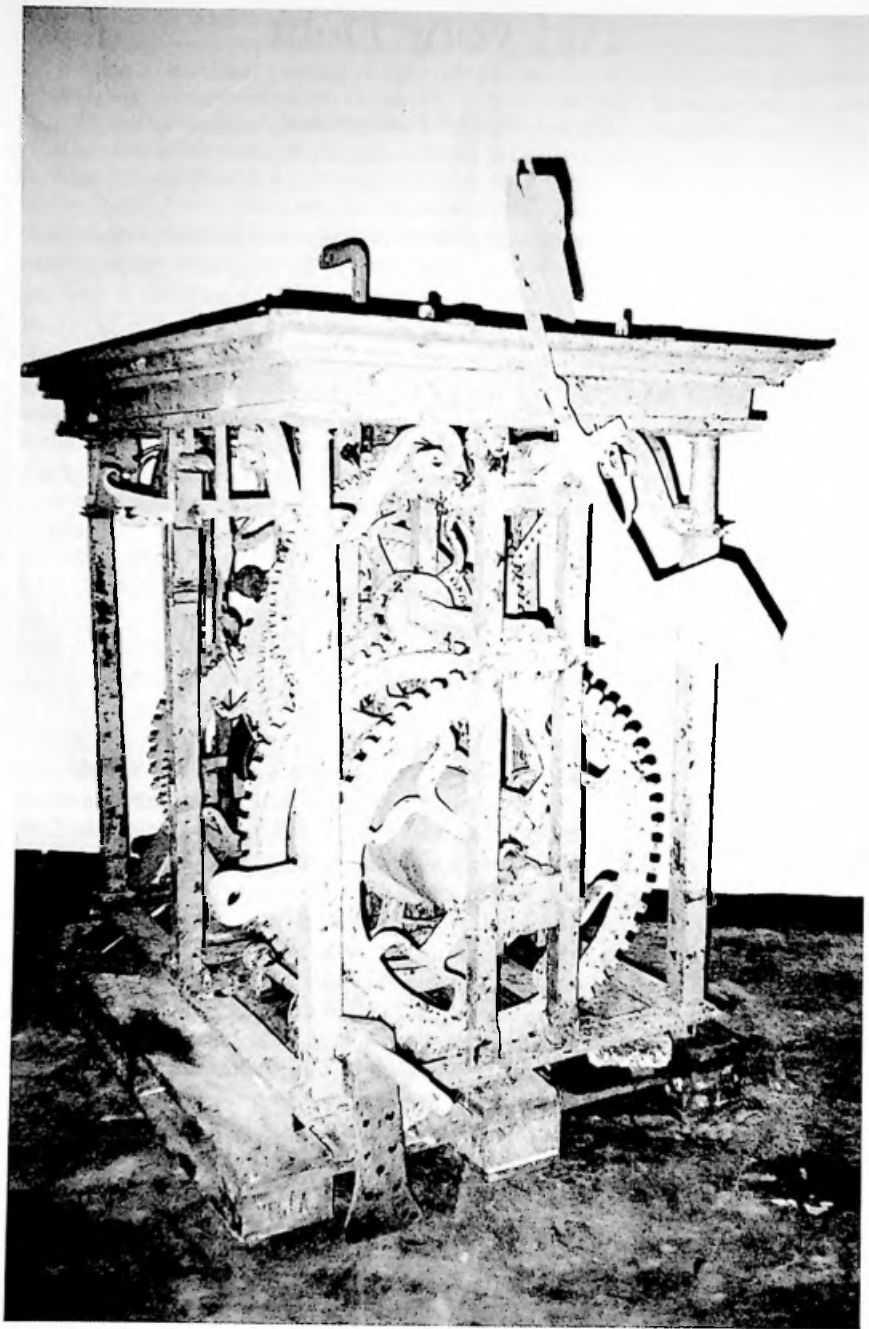
Dr. L.J. Meilink-Hoedemaker

Sinds ongeveer twee jaar buigt een groepje belangstellenden zich – soms ook letterlijk – van tijd tot tijd over een torenuurwerk, dat in gedemonteerde staat lag opgeslagen in een depot van de gemeente Delft. Momenteel is overleg en onderzoek gaande om dit uurwerk een passende bestemming te geven in een publiek toegankelijke ruimte binnen Delft. Dit artikel beschrijft de activiteiten van de werkgroep die er vanuit ging dat het uurwerk afkomstig was uit een gebouw in Delft, een hypothese, die later kon worden bevestigd. Het gaat om het uurwerk uit de toren van het stadhuis dat in de periode 1660 tot 1662 is gemaakt door Coenraet Harmensz Brouckman en dat in 1938 buiten gebruik is gesteld. Na zestig jaar staat het weer in de belangstelling.

In de zomer van 1997 is het uurwerk provisorisch in elkaar gezet onder leiding van de stadsuurwerkmakers Gert en Toine van Loenen. Zij hadden de indruk dat het uurwerk nagenoeg compleet is, met name alle raderen zijn nog voorhanden. Deze raderen verwijzen naar de 17de eeuw. Het uurwerk is primair ontworpen als een slingeruurwerk. De aanwezigheid van een slinger bakent de periode van ontstaan nauwkeuriger af tot de tweede helft van de 17de eeuw.

Christiaan Huygens is de uitvinder van het slingeruurwerk.¹ Het idee was niet nieuw maar in 1657 slaagde hij erin een uurwerk te ontwerpen waarin een vrij opgehangen slinger zijn regelmatige beweging aan het klokmechanisme doorgeeft. Huygens verleende het octrooi voor de slinger aan Salomon Coster om het toe te passen in huisuurwerken en aan Jan van Call, die het toe paste in de uurwerken op de torens en stadspoorten. Diezelfde Van Call verbleef van 1660-1662 met regelmatige tussenpozen in Delft om het uit 1570 daterende uurwerk van het stadhuis in elkaar te zetten in de toren van de Nieuwe Kerk. Dit oude uurwerk van het stadhuis zou met nieuwe klokken van François Hemony uit Amsterdam tot op heden een karakteristiek klankbeeld boven Delft vormen. Van Call werd ter zijde gestaan door Coenraet Harmensz Brouckman, de stadsuurwerkmaker van Delft. Brouckman heeft het uurwerk van het stadhuis in 1660 gedemonteerd en overgebracht naar de toren van de Nieuwe Kerk, waar hij Jan van Call assisteerde bij de inrichting van dit uurwerk met het nieuwe klokkenspel. Hierbij voorzag Van Call dit uurwerk van een slinger. Het staat dus onomstotelijk vast dat de kennis voor slingers in uurwerken in de jaren zestig van de 17de eeuw in Delft voorhanden was.

Nu de leden van de werkgroep dachten te maken te hebben met een 17de-eeuws Delfts slingeruurwerk rees de vraag of er archivalische aanwijzingen zijn voor nieuwe uurwerken in Delft in de tweede helft van de 17de eeuw.

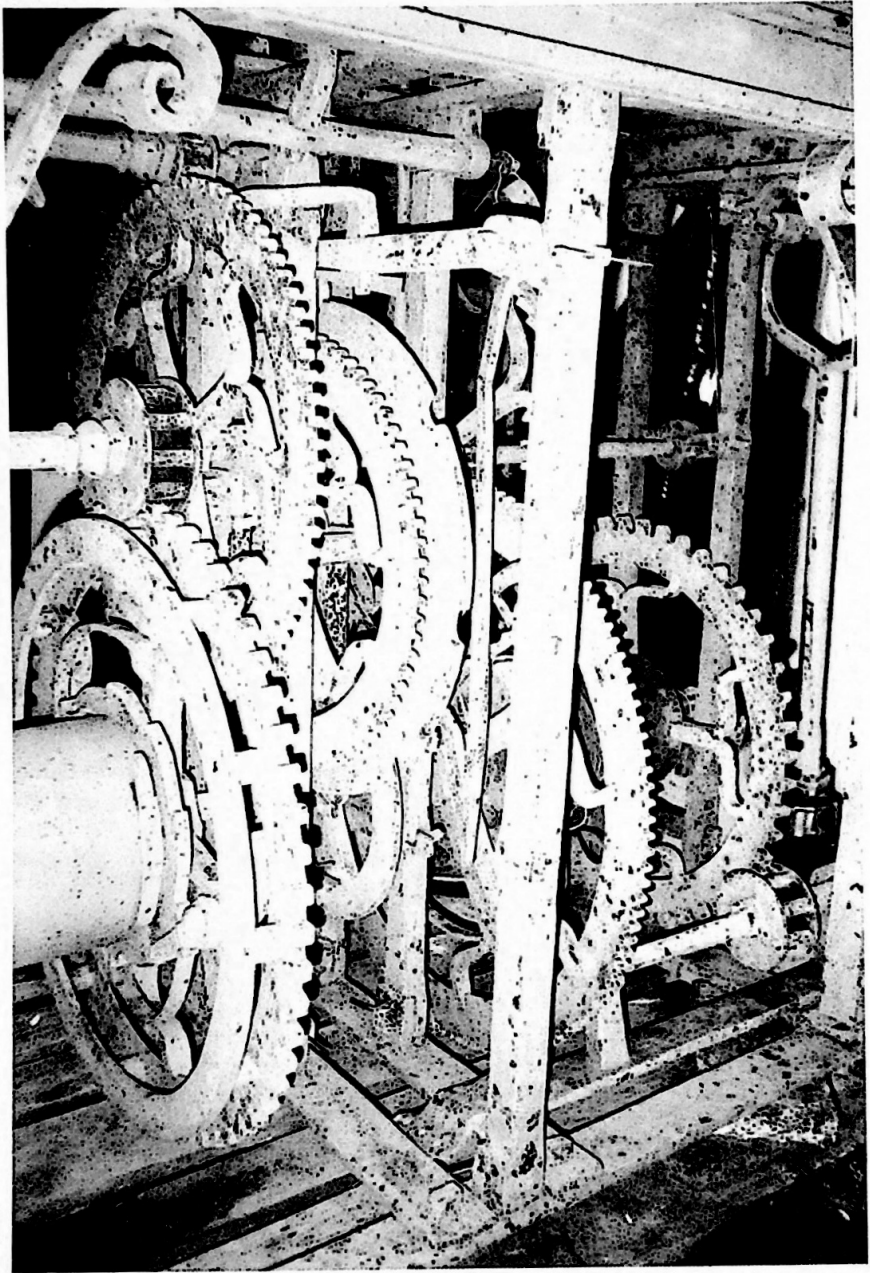

Zoals gezegd leverde Coenraet Harmensz Brouckman in 1662 een nieuw uurwerk voor het stadhuis.² De werkgroep wilde zo veel mogelijk zekerheid hebben dat het gevonden uurwerk daadwerkelijk dat van Brouckman is. Daarvoor is het noodzakelijk de geschiedenis van Brouckmans uurwerk te volgen. Deze geschiedenis bleek erg overzichtelijk. Brouckmans uurwerk heeft onafgebroken in de Stadhuisstoren gestaan en dienst gedaan tot 1938. In het kader van de restauratie van het stadhuis werd op de begroting voor 1938 een stelpost opgenomen voor het wegnemen en opnieuw opstellen van het uurwerk en het aftimmeren van een uurwerkkamer. Maar van opnieuw opstellen is het niet gekomen. De toenmalige stadsuurwerkmaker Klaas Vos richtte zich tot de directeur van Openbare Werken, de heer ir. J. de Booij, met het voorstel een modern elektrisch uurwerk in de toren van het stadhuis te plaatsen. Vos benadrukte hierbij dat het loon voor het dagelijks opwinden van de gewichten zou kunnen worden bespaard en dat een nieuw uurwerk zodoende zichzelf in vijf jaar zou hebben terugverdiend.³ De Booij zond dit voorstel met positief advies door naar het college van Burgemeesters en Wet-houders. Het college nam het voorstel over in de vergadering van 26 september 1938.⁴ Het college deed geen uitspraak over de bestemming van het antieke uurwerk. Het onderwerp is niet aan de orde geweest in de vergadering van de Raad. Een andere mogelijke bron is het dagboek van de opzichter bij de torenrestauratie. De opzichter noteerde wel het slopen van de vloer van de uurwerkzolder op 26 september 1938, maar hij vermeldde niets over demontage en afvoeren van het uurwerk, laat staan dat hij iets vermeldde over de bestemming van het uurwerk.⁵

Gelukkig kwam de heer Weve van de dienst Stadsontwikkeling in hernieuwd contact met de heer J.A. de Gans.⁶ Deze oud-medewerker van Bureau Oude Stad was betrokken geweest bij de opslag van oude bouwmaterialen en bouwfragmenten. Ook de heer De Gans vermoedde dat het om het oude uurwerk uit het stadhuis ging, daar andere gebouwen met zo'n uurwerk niet in aanmerking kwamen.⁷

Hoewel er geen archivalisch sluitend bewijs is kan men nu toch wel aannemen dat het onderhavige uurwerk het werkstuk van Brouckman uit 1662 is. De werkgroep is inmiddels uitgebreid en heet nu 'Stuurgroep 17de-eeuws torenuurwerk'. De leden zetten zich in voor het behoud van dit torenuurwerk. Het is in de zomer van 1998 overgebracht naar het depot van het Techniek Museum Delft. Het is daar gedemonteerd, beschreven, weer in elkaar gezet en gefotografeerd. Daarna zijn de eerste stappen gezet om het uurwerk te restaureren met als uiteindelijk doel het in werkende staat te exposeren in het Techniek Museum Delft.

Een torenuurwerk van vergelijkbare omvang is opgesteld in het Nationaal Beiaard Museum te Asten. Het is afkomstig uit Westgraftdijk in Noord-Holland, dateert uit 1654 en werd in tweede instantie voorzien van een slinger.⁸ Intussen is gebleken dat in Zoetermeer eveneens een torenuurwerk met slinger bewaard gebleven is. Het is gedateerd op 1664 en wordt toegeschreven aan

Brouckman uit Leiden. Het is verleidelijk te stellen dat het Delftse torenuurwerk van Brouckman in onze streken het eerste slingeruurwerk is en dat betekent dat het hier gaat om een industrieel archeologisch object van grote betekenis.

Bijlage 1: Coenraet Harmensz Brouckman

De Delftse uurwerkmaker Coenraet Harmensz Brouckman was sinds 1638 belast met het reinigen en smeren van de drie stadsuurwerken van Delft, namelijk het uurwerk op het Stadhuis, dat op de Oude Kerk en dat op het Sint Joristgasthuis.⁹ In 1639 werd zijn taak uitgebreid met de verzorging van het automatisch klokkenspel op het stadhuis.¹⁰ In 1646 repareerde hij het uurwerk van het stadhuis.¹¹ In 1659 werd hij als klokschilder ingeschreven in het Delftse Sint-Lucasgilde.¹²

Brouckman was niet alleen binnen Delft een gekend vakman, maar ook daarbuiten. In 1655 adviseerde hij de vroedschap van Schiedam over het uurwerk in de Sint-Janstoren.¹³ In 1669 bracht hij in Gouda advies uit over het uurwerk van de Sint-Janskerk.¹⁴ In 1674 was hij in Brielle om een oordeel te geven over reparaties aan het uurwerk en speelwerk in de Catharijnetoren.¹⁵ In Den Haag verzorgde hij tot aan zijn overlijden in 1679 het uurwerk van de Grote Kerk.¹⁶

Brouckman woonde in Delft aan de Oostzijde van de Oude Delft, dicht bij de Oude Kerk in het huis 'De Vergulden Onrust'.¹⁷ Men kan deze naam terugvinden in het bovenlicht van het huidige pand OD 148. Brouckman beschikte aan de Noordzijde van de Oude Kerk over een werkplaats, die hij in 1678 aan de stad verkocht.¹⁸

Bijlage 2: Technische beschrijving van het Delftse slingeruurwerk van Brouckman

Grotendeels ontleend aan het rapport van het Techniek Museum Delft d.d. 27 augustus 1998.

Het uurwerk bestaat uit twee frames, het grote meet 142 x 107 x 120h cm en het kleine meet 84 x 74 x 111h cm.

Het grootste frame bevat het eigenlijke uurwerk bestaande uit het gaande werk en de uurslag, het kleine frame bevat het slagwerk voor het halve uur. Het grootste frame is aan de bovenzijde versierd met krullen en afgewerkt met een kroonlijst.

Het grote frame bevat twee opwindwerken, één voor het gaande werk en één voor het slaande werk, het kleine frame bevat één opwindwerk voor het slaande werk.

De centrale trommels van de opwindwerken zijn van hout, aangetast door houtworm en schimmel. De rest van de constructie is grotendeels van smeedijzer.

In de constructie komen voor het merendeel oude (17de- of 18de-eeuwse) constructies voor maar ook meer recente (19de of 20ste eeuw).

De verbindingen van de oude constructie bestaan uit pen-geklonken oortjes met een vierkant of rechthoekig gat, gaande over een trapezoidale pen met dwars daardoorheen een omgeslagen wig ter vergrendeling. De vergrendelingswigen ontbreken vrijwel allemaal.

De constructies bevatten resp. 15 en 10 tandraden. De kleinere tandraden bestaan veelal uit twee flenzen met als tanden daartussen ronde staafjes. De grote tandraden bestaan uit een ring met de tanden. Deze ring is gevat in spaken die bij de naaf als vier spaken beginnen en elk accoladevormig zijn uitgesplitst zodat de vier spaken acht aangrijpingspunten op de ring hebben.

Nieuwere delen

De slinger bestaat uit een lange as (203 cm) met kroonwiel met 72 tanden met een geheel afwijkende spaakconstructie, bovendien komen hier twee boutjes met vierkante kop voor. Er is ook nog een tandwiel met 48 tanden (diam. 39 cm) met een modernere spaakconstructie. Geschatte periode 19de eeuw.

In de nieuwere constructie (toevoegsels aan het kleine frame) is een tegenwicht uitgevoerd met modern materiaal (bouten met zeskantige kop).¹⁹

Er is een hoekijzer uit (zo te zien) gewalst staal met twee lagerblokjes met metrische maten. De lagerblokjes zijn bevestigd met vierkante moeren. De delen van dit framedeel zijn bevestigd met bouten met zeskantige kop. Geschatte periode 20ste eeuw.

Toestand

De constructie is zeer ruw uitgevoerd met een zeer slechte maatvoering. Daardoor staat alles schots en scheef en zal het gangbaar maken de benodigde behendigheid vergen. Een aantal trapezoidale pinnen is zwaar verbogen. Het [op]windverband is zeer matig (alles wiebelt). Dit wordt wellicht beter als wiggen van de juiste dikte goed zijn aangetimmerd en alle delen definitief op hun juiste plaats zijn gezet.

Alle ijzeren delen zijn destijds gemenied (waarschijnlijk loodmenie) en daarna overgeschilderd met grijze verf. De ijzeren delen zijn ondanks deze bewerkingen aangetast door roest. Sommige oortjes zijn doorgeroest.

De houten delen, dat zijn de hijstrommels en de handvatten van de vier handkrukken, zijn aangetast door houtworm en rot. De houten hijstrommels maken een integraal deel uit van de constructie met tandwielen en zijn niet eenvoudig te vervangen. De houten hijstrommels zijn ook grijs geveerd geweest. De houten handvatten zijn deels gespleten door droogte en stukjes hout ontbreken.

Volledigheid

Bij eerste inspectie lijkt het dat er een aantal onderdelen ontbreekt. In het grote frame zitten vierkante gaten waarin houders voor de opwindassen ge-

zeten hebben en die lijken te ontbreken. Een aantal bronzen lagerblokjes ontbreekt. Vrijwel alle wiggen ontbreken. De slinger van de klok en de hijs-gewichten ontbreken.

Overcompleet

Met de lading is een aantal strips meegekomen waarvan de relatie tot de klok onduidelijk is of misschien ook helemaal niet bestaat.

Noten

1. R. Plomp, in Christiaan Huygens (1629-1695) een Quaestie van Tijd. Museum Boerhaave 1979.
2. GA Delft, 1e afdeling. Thesauriers Rekening 1662, 126v en 127.
3. GA Delft, Archief Openbare Werken, Klaas Vos aan dhr J. de Booi, 20 september 1938.
4. GA Delft, secretariearchief. Inv nr 159, Notulen B&W 1938.
5. GA Delft, archief Openbare werken oud nummer 500.
6. Ir W.F. Weve, Identificatie van het historisch uurwerk in opslag Sint Sebastiaansbrug, mei 1997.
7. De heer Wim F. Weve is bouwhistorisch medewerker van de Dienst Stadsontwikkeling te Delft.
8. Afbeelding in Elly van Loon-van de Moosdijk en Annemarieke Willemstein, *Klokken van wereldklasse*. Zutphen: Walburg, 1999. Blz 46-47.
9. GA Delft, Uitgeefboek burgemeesteren 1639, 10v.
10. GA Delft, Uitgeefboek burgemeesteren 1639, 10v.
11. GA Delft, Thesauriers rekening 1646, 89.
12. J.M. Montias, Schilders in Delft 1613-1680. In *De Stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft: Het Prinsenhof, [1981], blz 195 en 202.
13. GA Schiedam, Resolutie Vroedschappen 26 mei 1655.
14. GA Gouda, Oud Archief inv nr 3705.
15. GA Delft, Lopend Memoriaal = Besoigneboek Burgemeesteren Delft 408/3, 88v.
16. GA Den Haag, Oud Archief inv nr 55 Resolutieboek deel III, blz 47-48.
17. Testamenten van Brouckman, in GA Delft, Notarieel Archief inv nrs 1748 en 2344.
18. GA Delft, Schepenbrief in GA Delft I-538.
19. Hierbij moet worden opgemerkt dat Jan van Call op 13 maart 1662 twee moersleutels met zeskante gaten voor het gerenoveerde uurwerk leverde. Dit wijst erop dat er destijds in Delft al zeskante moeren [en bouten] werden verwerkt. Het kan betekenen dat de in deze paragraaf bedoelde onderdelen wel degelijk 17de eeuws kunnen zijn.